

З ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

УДК 02(477)(09)

Олексій ОНИЩЕНКО,

генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,

академік НАН України

Любов ДУБРОВІНА,

директор Інституту рукопису НБУВ, д-р іст. наук, професор

Бібліотечна справа в Україні ХХ ст.: 1917–1931 рр.

У статті висвітлені нові умови, які виникли зі встановленням радянської влади: централізація бібліотечної справи і створення єдиної системи бібліотек різного типу (публічних, галузевих, масових, наукових тощо), котрі підпорядковуються Народному Комісаріату Освіти. Розкрито розвиток різних напрямів бібліотечних наук, успіхи книгознавства, бібліографії, процеси створення передової та самостійної школи видатних українських учених, зокрема в галузі історії та теорії книги, організації діяльності наукових бібліотек. У цей період були створені і розвивалися Всенародна бібліотека України, Український науковий інститут книгознавства, видавалися професійні журнали, коли склалися два наукових центри – київський та харківський. Також приділена увага великим досягненням діяльності української еміграції в Празі.

Ключові слова: бібліотечна справа, наукові бібліотеки, масові бібліотеки, бібліографія, книгообмін, фонд.

1. Бібліотечна справа у період Української революції 1917–1920 рр.: проекти реформ бібліотечної справи. Створення Національної бібліотеки Української держави

Нові умови для розвитку бібліотек та бібліотечної справи в Україні виникли під час Української революції 1917–1920 рр. Після створення Центральної Ради та проголошення самостійності України у 1917 р. почалася розбудова національної культурної сфери українського суспільства. Основний зміст проєктів цих реформ державні діячі бачили у необхідності створення державної мережі національних установ у культурі, освіті, науці, а також розвитку мережі публічних бібліотек з метою загальнокультурного виховання та освіти народу на національно-державних засадах.

Надалі основна діяльність національних урядів, Бібліотечно-архівного відділу при Генеральному секретарстві справ освітніх УЦР під керівництвом О. С. Грушевського МНО УНР (де працювали також І. Стешенко, П. Дорошенко, С. Русова, С. Сірополко) та Архівно-бібліотечного відділу при Головному управлінні мистецтв і національної культури МНО під керівництвом В. Л. Модзалевського, що існували на території України, зокрема, була спрямована на реалізацію ідеї національної бібліотеки і проведення обліку та збереженості книжкових фондів різних бібліотек, які опинилися у період революцій без господарів, опрацьовувалися й перші правила і статuti для народних бібліотек.

Проект О. С. Грушевського та С. Сірополка передбачав створення Національної українознавчої

книгозбірні, бібліотечної мережі, Книжкової палати, Українського бібліографічного інституту, Центрального бібліотечного бюро; видання «Книжкового літопису»; системи обов'язкового примірника тощо. Передбачалося формування бібліотек національних меншин, пропонувалося створити відповідне Міністерство національних бібліотек¹.

Однак, Національна бібліотека була створена з приходом до влади гетьманського уряду, за проєктом міністра освіти М. П. Василенка та академіка В. І. Вернадського, який очолив Українську академію наук². «Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.)» був підписаний П. Скоропадським 2 (15) серпня 1918 р. Цим Законом закладалися основи книгозбірні всевітнього типу, «яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою»; у ній «мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські), а також усі види друку: книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном»; констатувалась необхідність комплектування Бібліотеки обов'язковими примірниками українських видань.

¹ *Кішвар Т. І.* Невідомі документи про заснування Національної бібліотеки Української держави // *Історія бібліотечної справи в Україні*. – К., 1995. – С. 3–6; *Ії ж.* Степан Сірополко // *Бібліотечний вісник*. – 1997. – № 6. – С. 32–33.

² *Дубровіна Л. А., Оніщенко О. С.* Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998; ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 2, спр. 7, арк. 28–28 зв.

Організацію НБУ та її фонду було доручено Українській академії наук (з 1919 р. Всеукраїнська академія наук) та спеціально створеному Тимчасовому комітету у складі: акад. В. І. Вернадського (голова), акад. А. Ю. Кримського, акад. С. О. Єфремова, Г. П. Житецького, В. О. Кордта (на той час – завідувача бібліотекою Університету св. Володимира) та з початку 1919 р. – Д. І. Багалія³. Ними розробляються основні принципи національної бібліотеки України, були оголошені 4 принципи формування НБУ: 1) універсальність, різноманітність та повнота книжкового фонду з усіх країн світу; 2) збирання творів національного друку, стародруків, рукописної, музичної, картографічної спадщини про Україну і український народ на українській та інших мовах («україніка»); 3) позавідомчий і позаполітичний статус; 4) загальнодоступність, безкоштовність й легкодоступність до інформації⁴. У Положенні про НБУ були відображені основні світові принципи, які відрізняли національну бібліотеку від усіх інших: вона мала збирати та зберігати «пам'ять» світової та національної культури в творах друку та рукописах, надавати ці матеріали у відкрите суспільне використання, провадити бібліографічну діяльність для загального інформування про бібліотечні фонди та здійснювати підготовку національної бібліографії.

В основу фонду Національної (Всенародної з 1919 р.) бібліотеки було покладено декілька цінних та великих українознавчих книжкових зібрань: бібліотека «Старої Громади» та Київської «Просвіти», переданої УНТ, так було започатковано фонд «Україніка», а також значна кількість придбаних цінних приватних бібліотек та колекцій, передусім самих засновників Бібліотеки⁵.

Встановлення радянської влади супроводжувалося становленням такого універсального фонду Бібліотеки, який з повним правом вже у кінці 30-х років може вважатися одним з найвеличніших у світі універсальних сховищ «пам'яті» світової та націо-

нальної культури. Ліквідація приватної власності та державних установ попередніх урядів, націоналізація, скасування чинів та звань, а також вихід Декрету РНК УСРР від 3 квітня 1919 р. «Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти», відкрили процес передачі усіх дореволюційних державних і приватних архівів та бібліотек у власність радянської держави. Бібліотеки ліквідованих установ, громадських об'єднань та колекційні фонди, які перебували до революції у приватних осіб, стали концентруватися в фондах Всенародної бібліотеки України (далі ВБУ), а також обласних публічних бібліотек. Упродовж п'яти років її бібліотечні фонди досягають 1 млн 100 тис. томів⁶. В 1923 р. її першим директором стає видатний український бібліотечний діяч С. П. Постернак.

За короткий час ВБУ розгортає збирання фондів, відкриває читальні зали, в 1924 р. виникає спеціальний науковий підрозділ – Науково-дослідний інститут бібліотекознавства, у функції якого входили науково-дослідна та науково-педагогічна робота – підготовка наукових працівників у галузі бібліотекознавства⁷. З січня 1925 р. виходить «Бібліотечний журнал», з 1926 р. ВБУ випускає спеціальне періодичне видання – «Бібліотечний збірник»⁸. Створення Національної бібліотеки Української держави було найважливішою подією в національному культурному та науковому житті України, а підпорядкування її Українській (надалі Всеукраїнській) академії наук дозволило провести її розбудову на наукових засадах у короткі терміни.

Однак посилення радянської влади звело нанівець реальне значення ВБУ як національної. Відповідно до постанови Президії ЦВК СРСР від 6 лютого 1925 р. Національною бібліотекою СРСР було оголошено Державну бібліотеку ім. В. І. Леніна, яка була створена на базі Державної Румянцевської бібліотеки, спадкоємниці Румянцевського музею⁹. З того часу почалося поступове ніве-

³ До Ради Міністрів Української Держави од Міністра народної освіти та Мистецтв пояснююча записка до законопроектів про заснування Української Академії наук у Києві. – К., 1918. – С. 18; ІР НБУВ, ф. 52, № 22; Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3/4. – С. 12–13.

⁴ Киев. мысль. – 1918. – 15 (2) сент. Окремий відбиток.: Від Тимчасового комітету для заснування Національної Бібліотеки Української Держави в м. Києві. – [К., 1918] – 2 с. Див. також проект: ІР НБУВ, ф. 33, № 3055; Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук. – К., 1919.

⁵ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 2–2 зв.

⁶ Постернак С. П. Всенародна бібліотека України: (До 5-річного ювілею). – ІР НБУВ, ф. 52, № 2; Публ.: П'ятирічний ювілей Всенародної Бібліотеки України // Бібліол. вісті. – 1923. – № 4. – С. 87–88.

⁷ ІР НБУВ, ф. 52, № 2, арк. 94–95.

⁸ Бібліотечний збірник. Ч. 1: Праці Першої конференції наукових бібліотек УСРР. – К., 1926; Бібліотечний збірник. Ч. 2: На науково-бібліотечному фронті УСРР. – К., 1927.

⁹ Володин Б. В. Всемирная история библиотек. – СПб., 2002. – С. 252.

лювання національних бібліотек республік, що було завершено вже у середині 30-х років.

2. Формування засад радянської бібліотечної справи у 1919–30-х роках

З встановленням радянської влади реалізується завдання державного управління бібліотечною справою та створення єдиної мережі безплатних державних бібліотек різного рівня, публічних обласних, районних та місцевих, а також галузевих, масових та наукових. Усі (крім галузевих та відомчих) бібліотеки були передані у відання Наркомату освіти.

На першому етапі обговорювалося декілька проєктів побудови мережі бібліотек. Одним з перших нереалізованих проєктів було запропоновано створення єдиної мережі бібліотек з Національною бібліотекою на чолі. На спеціальному засіданні колегії Наркомпросу 16 липня 1919 р. було вирішено «на чолі всіх бібліотек поставити Національну бібліотеку при Академії наук. Потім утворити три обласні бібліотеки: Київську – на базі Київської міської публічної бібліотеки – для західної, Харківську – для східної і Одеську – для південної України. Третє місце займуть районні та місцеві бібліотеки»¹⁰. Однак, надалі реформи в адміністративно-територіальній системі викликали і ув'язання її з діяльністю органів влади та управління і бібліотечною розбудовою, зокрема, після Постанови ВУЦВК від 3 червня 1925 р. «Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління»¹¹. Не сприяло жорсткій централізації й численність різновидових бібліотек та їхніх функцій.

З перших років радянської влади почалися докорінні зміни, пов'язані з політикою централізації та методологічною уніфікацією управління та засад бібліотечної справи, переорієнтацією на головну роль масових загальнодоступних бібліотек, упродовження принципів керівної ролі ВКП(б) у бібліотечній справі, яка розглядалася як «складова ідеологічної діяльності, опорна база для розгортання масово-політичної та пропагандистської роботи серед народних мас, їх залучення до соціалістичних перетворень народного господарства і культури»¹². Цей процес супроводжувався націоналізацією бібліотек усіх видів і типів, ліквідацією сфе-

ри недержавних бібліотек. На засадах адміністративно-територіального принципу розгортається мережа державних масових бібліотек, чисельність котрих стрімко зростає, починається боротьба з неписьемністю, виникають нові види бібліотек як альтернатива народним бібліотекам – профспілкові бібліотеки, на котрі також було покладено в ті роки допомогу у ліквідації неписьемності¹³.

Спочатку ці процеси почалися в РСФРР, де розгорнулася дискусія між прихильниками демократичних принципів улаштування бібліотечної справи (А. А. Покровський, Б. О. Борович) та тими, хто відстоював необхідність побудови діяльності бібліотек з урахуванням політичних вимог (А. В. Луначарський, Н. К. Крупська). Перемога пріоритетів політичних завдань позашкільної освіти та бібліотечної справи на I Всеросійському з'їзді з позашкільної освіти (травень 1919 р.) визначила усю подальшу основу бібліотечного будівництва в РСФРР, радянських республіках та надалі – в СРСР.

Декрет «Про централізацію бібліотечної справи в РСФСР» (від 3 листопада 1921 р.) вплинув на усю подальшу політику в інших республіках створеного в 1922 р. СРСР. В Україні Наркомосвіти створює в листопаді 1921 р. Українську центральну міжвідомчу бібліотечну комісію для здійснення централізації організації та управління бібліотечною справою¹⁴. Бібліотеки розглядаються як державні культурно-освітні заклади, розроблялися єдині методичні засади, почалася реформа бібліотечної справи. В 1922 р. система бібліотек складалася з губернських (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав тощо, де налічувалося понад 100 тис. од. зб.), які переводилися на державний бюджет, інших губернських центральних бібліотек (фонд 12–15 тис. томів), які переводилися на місцеві бюджети; центральних бібліотек повітів (фонд 5 тис. томів) (до них відносилися й центральні дитячі бібліотеки); районних повітових міст і волосних, спеціальних бібліотек при вищих навчальних закладах, а також при підприємствах і різних установах (партійних, комсомольських, профспілкових тощо), пересувних¹⁵. Низка партійних та урядових з'їздів і кон-

¹³ Новальська Т. В. Становлення та розвиток профсоюзних бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва // УІЖ. – 1987. – № 5. – С. 103–109.

¹⁴ Єщенко Ф. О. Бібліотечна справа на Україні в роки відновлення народного господарства (1921–1925). Матеріали до лекції з курсу «Історія бібліотечної справи в СРСР». – Х., 1961. – С. 9.

¹⁵ Єщенко Ф. О. Бібліотечна справа на Україні... – С. 13; Одинока Л. П. Деякі проблеми організації науково-методичної роботи в УРСР (1917–1924 рр.) // Бібліо-

¹⁰ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 1, арк. 120–123, 129.

¹¹ ЗУ УСРР. – 1925. – № 29–30. – Від. 1. – Ст. 243.

¹² Абрамов К. И. История библиотечного дела. – М., 2000. – Ч. 2. – С. 9–10.

ференцій в 1922–1925 рр. сформулювали основні напрями реформи бібліотечної справи в галузі розгортання масових бібліотек для ліквідації неписьменності, де основна увага спрямовувалася на сільські бібліотеки та хати-читальні.

Спочатку наукові бібліотеки ще мали відносну незалежність. Фактичним науковим центром цих бібліотек стає м. Київ та Всенародна бібліотека України. На першій конференції наукових бібліотек 28–31 грудня 1925 р. у Києві були присутні 204 представники спеціалізованих та наукових бібліотек, УНІКу, Київського бібліотечного об'єднання, представники вишівських бібліотек. Ця видатна подія показала значний потенціал української бібліотечної справи. На конференції обговорювалися питання побудови мережі бібліотек, питання науково-дослідної, бібліографічної роботи, обслуговування читачів, комплектування, каталогізації тощо¹⁶. Оскільки бібліотекознавство на той час ще не сформувало єдиної позиції щодо теоретичних засад практичної діяльності як масових, так і наукових бібліотек, у цей період відбувався процес формування основних уявлень про систему бібліотек в Україні та принципи їхньої зовнішньої діяльності та ґрунтовних засад щодо технологічних процесів та функцій.

Після першої світової війни відчуваються прагнення до кооперації в галузі формування фондів бібліотек та бібліографічної діяльності, передусім у середовищі національних та наукових бібліотек. У радянській державі на першому етапі ще можливо було проникнення зарубіжних досягнень у бібліотечну практику, зокрема, на нарадах обговорювалися питання кооперації у галузі створення зведених каталогів та бібліографії. На першому етапі розвитку наукових бібліотек, коли в їхньому складі працювали фахівці з дореволюційною вищою освітою, вони вивчали західний досвід, зокрема, діяльність Міжнародного бібліографічного інституту (з 1931 р. – Міжнародний інститут документації, з 1937 р. – Міжнародна федерація з документації). Інститут був започаткований в 1895 р. у Брюсселі за ініціативою видатного діяча, бельгійця Поля Отле. В Україні у цей період обговорювалися питання впровадження УДК та принципи бібліографічної реєстрації наукових статей з метою створення Універсального бібліографічного репертуару, опублікована книга П. Отле та Л. Вутерса «Ру-

текознавство і бібліографія. – Х., 1979. – Вип. 19. – С. 101–110.

¹⁶ Бібліотечний збірник. Ч. 1: Праці першої конференції наукових бібліотек УРСР / ВБУ. – К., 1925.

ководство для общественных библиотек» (Петроград, 1924 р.), яка швидко потрапила до професійного середовища, у тому числі і до українських науковців ВБУ¹⁷.

Велике значення у вирішенні питання координації мала діяльність заснованого в 1921 р. Київського бібліотечного об'єднання, а також інших, створених за його прикладом у різних містах України. Активну діяльність розгорнуло Одеське об'єднання, яке являло собою різновид добровільної науково-методичної та культурно-просвітньої організації. Об'єднання випускали свої бюлетені, проводили наради, відкривали кабінети бібліотекаря¹⁸. В 1924 р. це об'єднання репрезентувало усі бібліотеки, незалежно від їхнього типу та виду.

Ці тенденції наукової кооперації та спроби впровадження західного доступу відчувалися на спеціальних нарадах і під час обговорення різних питань на Першій конференції наукових бібліотек у Києві у грудні 1925 р. Київ, завдяки існуванню ВУАН, у значній мірі набув у цей період значення центру наукових бібліотек.

На відміну від Києва, м. Харків цього часу, у зв'язку із перебуванням там уряду, перетворюється у центр радянського впливу на бібліотечну справу і розвиток основних правових та організаційних засад діяльності масових бібліотек. Встановлення радянських принципів у бібліотечній справі України поступово нарощується впродовж 20-х років. Це відчувається на Першій Українській нараді робітників книги (1923 р.) та Всеукраїнському бібліотечному з'їзді 1926 р. у Харкові¹⁹.

На I Всеукраїнському бібліотечному з'їзді 1926 р. у Харкові обговорювалися питання бібліотечного будівництва на Україні з урахуванням потреб робітничого та селянського читача у контексті завдань соціалістичного будівництва, вивчення їхніх інтересів, роботи з політичною газетою, основ комплектування робітничого книжково-бібліотечного ядра, роботи ДВУ й інших видавництв у галузі видання масової літератури, підготовки нових статутів державних бібліотек, завдань кабінетів марксизму-ленінізму, створення бібліотечних об'єднань, ра-

¹⁷ Володин Б. В. Всемирная история библиотек. – СПб., 2002. – С. 250–251.

¹⁸ Фридьева Н. Киевское библиотечное объединение // Красный библиотекарь. – 1925. – № 3. – С. 101–102; Коган Л. Библиотечная жизнь Одессы до и после Октября // Красный библиотекарь. – 1927. – № 9. – С. 42–54; № 10. – С. 51–62; Єщенко Ф. О. Бібліотечна справа на Україні ... – Х., 1961. – С. 39–40.

¹⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 122.

ціоналізації бібліотечної техніки за типами бібліотек. На з'їзді розглядалися і питання загальної класифікації видань та бібліографії, де було відмовлено у можливості впливу «буржуазної» науки та системи УДК. Вперше було поставлено завдання вилучення «шкідливої літератури» буржуазного змісту з книгозбірень, читалень, книгарень та кіосків ринку²⁰, що було наслідком створення у 1922 р. Головного управління у справах літератури та видавництва, інструкції 1923 р, підписаної Н. К. Крупською, якою заборонялося видавати читачам ідеологічно шкідливу літературу.

У ті роки здійснюється реформування управління бібліотечною справою: було визначено систему бібліотечного будівництва та розподіл бібліотек за типами. Усі бібліотеки вважалися допоміжними установами в системі народної освіти; цим визначалася типологія бібліотек, характер, форми і методи їхньої роботи: всі бібліотеки відповідно були поділені на бібліотеки масового користування, бібліотеки шкільного типу, державні бібліотеки, бібліотеки спеціального призначення. Новий, порівняно з попередніми часами, розподіл бібліотек з універсальними фондами, на відміну від старого, який передбачав два типи – громадські (публічні) і наукові (університетські), включив Всенародну бібліотеку України до державного типу бібліотек, надаючи їй статус основної серед державних бібліотек²¹.

Народний комісаріат освіти здійснював загальне керівництво бібліотеками. Загальні функції державних бібліотек виходили з того, що: а) вони є книжковою базою для економічного, культурного і політичного будівництва, обслуговують науковою книжкою діячів науки з усіх галузей знань, провадять науково-бібліографічну роботу та бібліографічне інформування державних установ і громадських організацій; б) «поширюють наукове знання серед широких кіл робітничо-селянського активу, шкільної молоді та радянської інтелігенції, надають регулярну методичну й бібліографічну допомогу іншим бібліотекам республіки; сприяють освітнім заходам державних установ та громадських організацій». Тому головним напрямом визначалася пропаганда науково-природничих та суспільно-політичних знань²².

Започатковуються спеціальні часописи, які слу-

гували ідеї розбудови масових бібліотек радянського суспільства та утвердження нових принципів і форм бібліотечної діяльності в контексті політико-освітньої роботи, зокрема, «Красный библиотекарь», «Шлях освіти», «Бібліотека у соціалістичному будівництві», а також у галузі книжкової справи – «Книгарь», «Голос друку» та інші. Основу роль у впровадженні нових принципів науково-методичної роботи відігравав загальноукраїнський журнал «Красный библиотекарь»²³.

Створене в 1921 р. Київське бібліотечне об'єднання, а за його прикладом – і в інших містах України, почало випускати свої бюлетені, проводити наради²⁴.

За короткий проміжок часу почало формуватися нормативно-правове поле бібліотечної справи: народжувалися та функціонували спеціалізовані постанови і розпорядження, які так чи інакше стосувалися бібліотечної справи: Постанова ЦК ВКП(б) «Об обслуживании книгой массового читателя» (грудень 1928 р.); лист Управління Політосвіти НКО УСРР про бібліотечну роботу (січень 1929 р.); циркуляр Агітпропу ЦК КП(б)У про проведення місячника української книги, пов'язаного з днем радянської преси (квітень 1929 р.); рішення Раднаркому УСРР про розгортання роботи по виданню технічної книги (липень 1929 р.) тощо.

Спеціальна увага була приділена будівництву дитячих бібліотек, з 1924 р. створено спеціальну Центральну бібліотеку для дітей та юнацтва м. Києва, якій надано методичне керівництво дитячими бібліотеками та дитячими секціями в бібліотеках для дорослих, починає активно розвиватися організаційно-методична робота і створення нових дитячих міських та районних бібліотек²⁵.

Орієнтація на загальнодоступні бібліотеки викликала їхнє суттєве збільшення: в Україні за 8 років (з 1921 по 1928 рр.) їхня кількість зросла з 3067 до 9985, а фонди – з 8531,3 тис. до 18 598,5 тис. примірників, а до 1934 р. – до 12 409 бібліотек²⁶.

²³ *Одинока Л. П.* Деякі проблеми організації науково-методичної роботи в УСРР (1917–1924 рр.) // *Бібліотекознавство і бібліографія*. – Х., 1979. – Вип. 19. – С. 101–110.

²⁴ *Фридьєва Н.* Киевское библиотечное объединение // *Красный библиотекарь*. – 1925. – № 3. – С. 101–102; *Коган Л.* Библиотечная жизнь Одессы до и после Октября // *Красный библиотекарь*. – 1927. – № 9. – С. 42–54; № 10. – С. 51–62.

²⁵ *Погребняк Г. І.* Становлення та розвиток дитячих бібліотек України. – К., 2003. – С. 30–34.

²⁶ *Абрамов К. И.* История библиотечного дела... – С. 44.

²⁰ Архів НБУВ, оп.1, спр. 160, арк. 21–22, 35–36.

²¹ Бюллетень НКО. – 1927. – № 30–31. – С. 29–35; Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов. 1917–1941. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 192.

²² Книга и книжное дело... – С. 194, 244–246.

Відкривається значна кількість масових, сільських та клубних бібліотек, на котрі було покладено функцію ліквідації неписьменності. Масові бібліотеки включаються у систему підвищення загальноосвітньої, професійної та культурної освіти населення.

Одночасно відбувається зростання галузевих центральних наукових бібліотек тих наркоматів, які керували окремими напрямами народного господарства, а також наукових галузевих інститутів, інших наукових бібліотек, зокрема, університетів та інших вищих навчальних закладів. Після проведення індустріалізації були засновані спеціалізовані технічні бібліотеки на промислових підприємствах, а після колективізації значно збільшилася кількість сільських бібліотек, пересувних бібліотек колгоспів, радгоспів та МТС, які збирали профільну літературу, а також інші види спеціалізованих бібліотек. Це у свою чергу, вимагало розвитку диференційованого обслуговування фахівців.

Виникнення радянських наукових установ та орієнтування на рішення нових завдань викликало й зростання центральних наукових бібліотек, зокрема, таких великих, як сільськогосподарська бібліотека південного відділення ВАСГНІЛ (1921 р. у Харкові), Медична республіканська бібліотека (з 1930 р.).

У цей період відпрацьовуються засади формування і структура бібліотечного фонду України та системи обов'язкового примірника.

Розвиток нової системи формування фондів бібліотек починається з виданого у березні 1919 р. «Наказу по Колегії у справах друку», який зобов'язав видавців та друкарні передавати як обов'язковий примірник усі видання 1919 р. та представити тематичний план випуску книжкової продукції – чим було започатковано діючу до 1991 р. систему контролю за надходженням обов'язкового примірника друку на основі обов'язкових тематичних планів випуску видань, а також «Постанови Укрраднаргоспу, Політичного управління України, надзвичайного уповноваженого у справах поліграфічної промисловості Раднаркому УСРР та Всеукрвидаву про надання обов'язкових примірників друкованої продукції по книгосховищах УСРР та РСФРР» від 25 березня 1921 р.

Наступна серія постанов, зокрема про створення у серпні 1921 р. Центрального бібліографічного відділу при Всеукрвидаві у м. Києві (він замінив на реорганізаційний період Головну Книжкову палату), постанова Всеукрвидаву про бібліографічне оформлення творів друку (лютий 1921 р.), постанови РНК УСРР «Про організацію Української Книжкової палати та забезпечення головних

державних книгосховищ всіма виданнями республіки» 27 червня 1922 р. і «Про обов'язкову надсилку Українській Академії наук усіх друкованих видань» від 20 березня 1922 р. – встановили практику державного контролю над видавничою діяльністю, обов'язковим примірником та поповненням книжковою продукцією головних бібліотек УСРР, проведенням державної реєстрації творів друку.

Водночас, положення про Українську книжкову палату та обов'язковий примірник уточнюються у Кодексі законів про народну освіту 1922 р. Це законодавство закріпило: реєстрацію всіх видань, які виходили на території України; створення архіву українського друку (усіх видань на території України з 1917 р.), видання періодичного бюлетеня поточної державної бібліографії «Літопис українського друку»; розподіл обов'язкового примірника по головних державних архівосховищах України, що суттєво полегшило роботу поточного комплектування фондів українськими виданнями²⁷.

На Всеукраїнській нараді працівників книги в 1923 р. вирішується питання координації бібліографічної діяльності: ведення державної бібліографії покладалося на Українську книжкову палату; науково-допоміжної бібліографії – Академію наук та науково-дослідні кафедри та інститути; рекомендаційну – доручалося вести Головополітосвіті Наркомосу УРСР. Ретроспективна бібліографія увійшла до компетенції УНІКу та ВБУ²⁸. З виходом «Літопису українського друку» почалася державна (реєстраційна) бібліографія України, відбувається її становлення²⁹.

Формування видавничої сфери нової держави викликає формування та розвиток видавничо-книготоргової бібліографії, у видавництвах були відкриті бібліографічні відділи. Вони видавали свої бюлетені, каталоги, які допомагали у комплектуванні фондів бібліотек, інформували про поточні видання.

З 1923 р. першою починає отримувати належ-

²⁷ Зб. узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1922. – № 28. – Ст. 438; № 13. – Ст. 222; № 49. – Ст. 623, 729; Див. також: *Чепуренко Я.* Становлення законодавчої бази системи обов'язкового примірника видань в Україні (листопад 1917 – червень 1922 р.) // *Бібліотечний вісник.* – 1997. – № 6. – С. 29–30; *Сенченко М. І.* Книжкова палата України: історія і сьогодення (1919–1999). – К., 1999.

²⁸ *Вовченко І. О.* Становлення і розвиток радянської бібліографії на Україні. – Х., 1976. – С. 23.

²⁹ *Сенченко Н. М.* Книжкова палата України. Становлення державної бібліографії. – К., 1999.

ний їй український обов'язковий примірник Все-народна бібліотека України, яка залишила статус національної, з 1924 р. ВБУ отримувала безплатний примірник з РСФРР та БСРР, а, починаючи з 1925 р., після з'їзду книжкових палат РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР – і з інших республік. Вирішилося питання про автономність кожної палати, було узгоджено з 17 обов'язкових примірників усіх видань, у тому числі нот, газет, листівок та інших, один залишати у Палаті, а інші виділити для розсилки в республіки³⁰.

У 1924 р. в Україні постановою РНК УСРР від 31 травня визначається порядок розподілу обов'язкового примірника по бібліотеках України, а також по бібліотеках союзних республік: 2 примірники – ВБУ, ДПБ ім. В. Г. Короленка (Харків), ДПБ ім. Жовтневої революції (Катеринослав, нині Дніпропетровськ), Одеська державна публічна бібліотека, Центральна науково-шкільна бібліотека (Харків), Головна бібліотека вищої школи (Одеса), Бібліотека Всеукраїнської комісії історії партії й Жовтневої революції (Харків), Публічна бібліотека ім. В. Г. Короленка (Полтава), Бібліотека Кам'янець-Подільського та Луганського інститутів народної освіти, Херсонська центральна бібліотека, а також бібліотеки РСФРР, БСРР, ЗСФРР. У свою чергу, з 1924 р. через Російську центральну книжкову палату та книжкові палати союзних республік до ВБУ став надходити обов'язковий примірник з РСФРР, БСРР, ЗСФРР.

Обов'язковий примірник швидко набув значення пріоритетного у системі формування фондів, каталогізації, зберігання та обслуговування читачів головних українських бібліотек.

У 1924–1934 рр. було прийнято ряд доповнень до законодавчої бази безкоштовного обов'язкового примірника друку України (до ст. 623 Кодексу законів про народну освіту УСРР)³¹. Вони вводять єдину загальносоюзну систему обов'язкового примірника та передбачають заснування визначеної законом між СРСР та союзними республіками системи постачання обов'язкового примірника. Отримання обов'язкового примірника набуло постійного характеру, його зберігання, опис і облік почали регулюватися у державному порядку, спеціальні

постанови запровадили систему першочергового його опрацювання та бібліографування.

У 20–30-х роках відбувається процес становлення спеціальної бібліотечної освіти. Першим кроком було створення в 1921 р. на базі Харківського інституту народної освіти (колишнього університету) факультету професійної освіти та соціального виховання (з 1925 р. й політосвіти), на якому передбачалася підготовка фахівців книжно-бібліотечної спеціалізації³².

Упродовж 1924–1934 рр. комплектування загальних фондів здійснювалося декількома шляхами: надходженням обов'язкового примірника, купівлею, обміном, поповненням за рахунок передачі зібрань та колекцій реорганізованих установ, а також унаслідок урядових постанов про перерозподіл бібліотечних фондів між різними установами-фондоутримувачами (освітніми установами, бібліотеками, музеями тощо).

Закон «Про обов'язкові примірники творів друку для книгарень» від 15 листопада 1931 р. започатковував систему платного обов'язкового примірника та систему його розподілу через бібліотечний колектор для бібліотек, які не мали безкоштовного примірника³³. Розвивається видовий склад обов'язкового примірника. Він складає основу фондів актуальної для радянської влади інформації, здійснюється основна каталогізація, ними обслуговуються основні категорії читачів бібліотек.

Опрацювання газет у повній кількості обов'язкового російського газетного примірника було покладено на ВБУ, виходячи із завдань Бібліотеки як національної, яка збирає повний комплект російських газет³⁴. Постанова ЦВК і РНК СРСР від 23 серпня 1931 р. «О снабжении важнейших государственных книгохранилищ всеми изданиями, выходящими на территории СССР», якою закріплено систему платного та безкоштовного обов'язкового примірника в межах СРСР, вже не ставить питання про обмеженість постачання обов'язкових примірників для України, яка поступово, як і інші союзні республіки, втягувалася в систему СРСР. ВБУ, разом з іншими восьми найбільшими бібліотеками СРСР, отримала право мати повний безкоштовний примірник видань³⁵.

³⁰ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 62, арк. 131; спр. 93, арк. 139; спр. 110, арк. 4; спр. 142, арк. 1; спр. 181, арк. 5 тощо.

³¹ Платний примірник масові та спеціалізовані бібліотеки почали отримувати з 1931 р. через бібліотечний колектор.

³² Березюк Н. Бібліотечна освіта в Україні (сторінки історії) // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 1. – С. 32–34.

³³ Чепуренко Я. О. Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку. – К., 1998. – С. 37–39.

³⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 140, арк. 69–69 зв.

³⁵ ІР НБУВ, ф. 33, № 2769.

В 1931 р. ліквідуються колектори при видавництвах та створюється єдина система бібліотечних колекторів, що дозволило сформувати суттєву перевагу радянських видань у складі практично всіх найбільших бібліотек. Політика контролю за видавничою продукцією та формуванням книжкового фонду країни призвела до того, що бібліотеки заповнили видання про партійні з'їзди, конференції, пленуми ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, книжками про першу п'ятирічку, соціалістичне змагання, ударництво, підвищення продуктивності праці, раціоналізацію виробництва, підготовку кадрів, агротехніку, індустріалізацію промисловості та колективізацію сільського господарства і сільськогосподарські питання³⁶. Разом з тим, уся попередня література, пов'язана з історичним розвитком України, оголошується реакційною, як антипод радянській, під прапором боротьби з буржуазною та націоналістичною культурою, зокрема та, яка була видана до і у період Української революції 1917–1920 рр., була законсервована у фондах концентрації та спеціальних сховищах.

Таким чином, здійснюється перерозподіл духовних цінностей та орієнтирів і, відповідно, складу і змісту бібліотечних фондів.

Наприкінці 20-х – поч. 30-х років прискорюється зростання книжкової продукції як в СРСР, так і в Україні: з 29 646 найменувань в 1926 р. до 129 429 найменувань в 1931 р.; суттєво зростає випуск періодичних видань, передусім, агітаційно-пропагандистського та виховного значення, що надходили у бібліотеки як обов'язковий примірник.

В 1930 р. створюється Державне видавниче об'єднання України (ДВОУ), яке згуртувало усі видавництва, котрі існували у другій половині 20-х років і були основними постачальниками поточних надходжень у фонди бібліотек: Державне видавництво України, «Книгоспілка», «Пролетарій», «Український робітник». Продукція «Наукової думки» та інших наукових видавництв, які у 1930 р. увійшли до складу ДВОУ, перестала домінувати в загальному обсязі поточних надходжень ВБУ³⁷. Водночас, суттєво зростають надходження художньої літератури українською мовою та мовами інших народів, які проживали на території України, зокрема функціонують, видавництва «Центроиздат», «Культурліга», «Госиздат АМССР»³⁸.

³⁶ *Абрамов К. И.* История библиотечного дела на Украине (1917–1932)... – С. 156–157.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 3, спр. 1076, арк. 224.

³⁸ *Абрамов К. И.* История библиотечного дела на Украине (1917–1932)... – С. 153–155.

На початок 30-х років обов'язковий примірник СРСР перевищує обов'язковий український примірник у 5 разів: Всенародна бібліотека України отримала 593 016 прим., що складаються з надходження обов'язкового примірника СРСР та 50 958 кн., 28 708 журн., 20 998 газет – обов'язкового примірника УСРР³⁹.

Ряд спеціальних постанов та розпоряджень ЦК ВКП(б), XVII партконференції, РНК УСРР, Наркомосу УСРР докорінно змінюють видавничу справу не лише організаційно, а й у бік суттєвого підвищення ролі та обсягів науково-технічної, науково-популярної та масової освітньої книги для робітничо-селянських мас, дитячої літератури⁴⁰. Було встановлено черговість у комплектуванні та надходженні книжок до читачів, яка домінувала впродовж усього радянського періоду: 1) література з марксизму-ленінізму, видання компартій та Комінтерну, соціально-економічна та революційна література, офіційно-відомча література з цих джерел; 2) господарчо-економічна література за тематичними планами наукової роботи науково-дослідних установ УСРР; 3) соціально-культурна, освіта, школа, педагогіка; 4) інша література⁴¹.

Міжнародний книгообмін науковою та художньою книгою провадився через Всесоюзне та Всеукраїнське товариства культурного зв'язку із закордоном, які допомагали у придбанні книжок, але значного розмаху в Україні він не набув: у 1926–1929 рр. передано для України не більше 10 тис. видань науково-технічної літератури⁴². Разом з тим, це комплектування носило переважно випадковий характер, оскільки воно фактично перерозподіляло видання між 18 великими бібліотеками СРСР. З 1927 р. книгообмін здійснюється через Всесоюзне об'єднання «Міжнародна книга», яке фактично монополізувало міжнародний книгообмін у СРСР⁴³.

Систематичного поповнення фондів необхідною науковою літературою через міжнародний книгообмін або за валютні кошти не було організовано. У 20-х роках починається робота по укладанню «Зведеного каталогу закордонної літератури в СРСР», була започаткована відповідна комісія для складання списків закордонної літератури при Головлітпрофосвіті, однак її діяльність залежала від за-

³⁹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 348, арк. 24–27.

⁴⁰ Книга и книжное дело в Украинской ССР... – С. 334–352.

⁴¹ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 378, арк. 8 зв.

⁴² Там само, спр. 243, арк. 48, 243.

⁴³ *Абро Я. О.* Державне забезпечення системи обов'язкового примірника творів друку України: етапи розвитку. – Л., 1998. – С. 37–39.

гальної фінансової ситуації в Уряді. Дуже обмежені валютні кошти йшли переважно на придбання закордонних періодичних видань через Народний комісаріат зовнішньої торгівлі та НКО й стосувалися, як правило, природничих, технічних, фізико-математичних та економічних наук: в 1929 р. з 178 назв періодичних іноземних видань ними придбано близько 160 назв⁴⁴.

Внутрісоюзний книгообмін активізувався після Постанови ЦК ВКП(б) від 30 жовтня 1929 р. про розвиток бібліотечної справи. Постійні книгообмінні наукові зв'язки українських наукових та публічних бібліотек були встановлені з 18 найбільшими бібліотеками СРСР, передусім з Державною бібліотекою ім. В. І. Леніна, Бібліотекою Академії наук СРСР, Державною публічною бібліотекою ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, Бібліотекою комуністичної Академії, а також з більш ніж 120 обласними бібліотеками та бібліотечними установами.

У другій половині 20-х – поч. 30-х років для Всенародної бібліотеки України, наукових бібліотек Харкова, Одеси, Дніпропетровська починається новий етап надходжень малих та великих бібліотечних зібрань з різних міст України, де залишилися дореволюційні фонди. Цей процес викликаний розвитком ідеї концентрації старих бібліотечних фондів у великих книгосховищах, що офіційно розвивався радянською владою.

Характеризуючи розвиток української бібліотечної справи ХХ ст., не можна оминати діяльності української еміграції 20-х років, центр котрої у ті роки розташовувався в Чехо-Словаччині, передусім у створеному у 1922 р. у Празі Українському Вільному Університеті, Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова (1924), Українському інституті громадськознавства, Українській господарчій академії в Подєбрадах. Існувала значна кількість громадських осередків, де створювалися бібліотеки. Зокрема, слід згадати Українське товариство прихильників книги (на чолі зі С. Сірополком) та Українське історико-філологічне товариство (на чолі з Д. Антоновичем). Започаткована ними видавнича та бібліотечна діяльність мала велике значення для подальшого розвитку українознавчих досліджень, формування в українській еміграції острівка української національної культури та науки, який допомагав українцям зберегти національну самоідентифікацію. Український громадський видавничий фонд, заснований в 1921 р. на чолі с Бюро УГВФ (голова – Є. Вировий, заст. – В. Королів та Б. Балаш, члени – Й. При-

ходько, П. Багцький, Гр. Щербина, М. Шаповал), укладав каталоги, влаштовував виставки, здійснював видання підручників, наукової літератури з економіки, медицини, біології, лісоводства, літературознавства і мовознавства, мистецтва, історії тощо художньої літератури, довідкових видань⁴⁵.

Важливу роль зіграла Бібліотека «Українське слово» газети «Українське слово», які виходили під егідою Українського наукового інституту в 20-х роках у Берліні, котрий існував під протекторатом Павла Скоропадського. Бібліотека створювалася на базі видань газети, у якій друкувалися твори українських письменників (Т. Шевченка, І. Котляревського, Д. Дорошенка, Б. Лепкого, О. Стороженка, П. Куліша, В. Андрієвського та багатьох ін.), а також монографії з мистецтва, підручники, словники⁴⁶. Одночасно українська еміграція у Франції об'єднується навколо створеної Української бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі, у Польщі – навколо Українського інституту у Варшаві.

На еміграції відбувалися процеси створення громадських бібліотек української книги, які існували при наукових та культурних осередках, це допомагало українцям зберегти національну самоідентифікацію в умовах чужорідної культури. У діаспорі опинився колектив видатних учених, у тому числі і в галузі бібліотекознавства та книгознавства (Д. Дорошенко, Д. Антонович, Л. Білецький, С. Русова, Л. Биковський, С. Сірополко, І. Огієнко та ін.). Найктивніша діяльність у виданні української книжки та створенні бібліотек також припадає на 20-ті роки, а в 30-х роках ця діяльність поступово згортається⁴⁷.

У цей період сформувалася мережа державних бібліотек різного підпорядкування. Управління бібліотеками здійснював Народний комісаріат освіти, який упроваджував нові ідеологічні засади діяльності масових та публічних бібліотек, де основна увага була спрямована на формування фондів радянською книгою, створення відповідних умов для ліквідації неписьменності, підвищення загального культурного рівня населення, мобілізації його на вирішення завдань соціалістичного будівництва.

⁴⁵ Гальчук Л. Український громадський видавничий фонд у Празі // Бібліотечний вісник. – 1998. – № 1. – С. 43–46. Додаток: видання та співробітники УГВФ.

⁴⁶ Погребенник Ф. Бібліотека «українського слова» в Німеччині // Бібліотечний вісник. – 1995. – № 1. – С. 29–31.

⁴⁷ Заремба О. С. Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.

⁴⁴ Архів НБУВ, оп. 1, спр. 348, арк. 24–27.

ва. У 20-х роках радянська тоталітарна система ще не охопила своєю увагою мережу наукових бібліотек і Всенародну бібліотеку України зокрема, яка існувала під крилом Академії наук, а також спеціалізовану наукову установу – УНІК, покликану розробляти теоретичні та методичні засади українського книгознавства.

3. Основні напрями розвитку бібліотечних наук в Україні у 20–30-х роках ХХ ст.

Бібліотечна наука цього періоду відзначалася значними успіхами як у теорії, так і практиці бібліотечної діяльності. Завдяки тому, що наукові бібліотеки України повільніше втягувалися в процес радянського будівництва бібліотечної справи, у цей період в Україні сформувалася серйозна школа видатних учених, які працювали в галузі бібліотекознавства, бібліографії, історії та теорії книги, передусім, української.

Активно розвивалося теоретичне книгознавство, поняття книги та її функцій⁴⁸. Питання книгознавства вивчалися у ВБУ при ВУАН, УНІКу, Головній Книжковій палаті. Загальні питання книгознавства та бібліографії української книги в книгознавстві досліджувалися Ю. О. Меженком⁴⁹. Історія та окремі питання теорії книги, книгодрукування, вивчення рукописної книги та стародруків розроблялися такими дослідниками, як С. І. Маслов, О. М. Маслова, Л. Ю. Биковський, П. М. Попов⁵⁰; соціології та філософії книги – К. А. Довгань, В. М. Іванушкін⁵¹; бібліопедагогіки – Д. І. Балика⁵²; економіки та торгівлі книгою – Д. Лисиченко, М. Нечаєв, А. Ко-

⁴⁸ Яновський М. Ф. О книге: опыт анализа понятия книга. – К., 1929.

⁴⁹ Юрій Олександрович Меженко (1892–1969): матеріали до біографії / Укл. І. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець. – К., 1994.

⁵⁰ Маслов С. І. Друкарство на Україні XVI–XVIII ст. – К., 1924; Маслов С. І. Українська друкована книга XVI–XVIII ст. – К., 1925; Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. – К., 1925–1929; Маслова О. М. Рукописна книга. – К., 1925; Биковський Лео. У службах українській книжці: Авто-біобібліографія / Упор. Л. Винар, Я. Ісасвич. – Львів, 1997; П. М. Попов. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926.

⁵¹ Довгань К. До питання про соціальну функцію книги. – Х.; К., 1931.

⁵² Дмитро Іванович Балика // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1971. – Зб. 1. – С. 32; Библиографический указатель работ проф. Д. Балика, опубликованных им в 1912–1942 гг. – Горький, 1942; Балика Д. Библиологическая социология. Определение, предмет, методы // Сов. библиограф. – 1928. – № 1–3. – С. 39–69.

заченко⁵³; історії мистецтва та техніки книги – М. Макаренко, Ф. І. Титов, Д. Щербаківський, П. Курінний, К. В. Широцький⁵⁴.

У 20-ті роки велике значення мало створення харківської школи українського бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства, котра зосереджувалася в Українському науковому інституті книгознавства (УНІК), який оприлюднював результати свого дослідження на сторінках друкованого органу УНІКу – журналу «Бібліологічні вісті». За час існування цей журнал набув значення загальносоюзного, активно залучав до співучасті іноземних спеціалістів. На сторінках часопису проходили наукову апробацію всі передові теоретичні та науково-практичні дослідження в галузі кола бібліотечних наук. У складі УНІКу працювали Ю. О. Меженко (директор), В. А. Ігнатієнко, Д. А. Балика, В. М. Іванушкін⁵⁵. Одним з найпомітніших здобутків українських бібліотекознавців було теоретичне та практичне дослідження проблеми роботи з масовим читачем у комплексі проблематики «книга – читач», на відміну від книгознавчих установ Москви й Ленінграда, де передусім вивчали теорію книги. Найвагомішими теоретичними розробками можна вважати роботи В. М. Іванушкіна – теоретика соціології книги та читання, який в 1926–1927 рр. створив Кабінет вивчення книги й читача при УНІК, в 1928 р. – керівник бібліографічною секцією та комісією УНІК; директор БАН України в 1933–1936 рр. і УНІКу в 1934–1935 рр.⁵⁶ Важли-

⁵³ Солонська Н. До історії книжкової торгівлі 20–30-х років в Україні (на матеріалах журналу «Бібліологічні вісті» та рукописах Л. Биковського // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 12–21.

⁵⁴ Макаренко М. Орнаментація української книжки XVI–XVII ст. / УНІК. – К., 1926; Титов Ф. І. Матеріали по історії книжкової справи на Україні в XVI–XVIII віках: всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924; Щербаківський Д. Золотарська оправа книжки в XVI–XIX століттях на Україні // Бібліол. вісті. – К., 1924. – № 1–2. – С. 101–113; Щербаківський Д. Символіка в українському мистецтві: Зб. секції мистецтва. – К., 1921; Щербаківський Д. Оправа книжок у Київських золотарів XVII–XVIII ст. – К., 1926; Щербаківський Д. Кольорові папери // Книгарь. – К., 1918. – Ч. 12–13; Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII–XVIII ст. – К., 1926. – С. 5–39.

⁵⁵ УНІК: історія та наукова діяльність // Бібліотекознавство та бібліографія. Науково-методичний зб. – Х., 1992. – Вип. 31. – С. 102–110; Внесок УНІК в розвиток науки про книгу // Зб. наук. праць. – К., 1994. – Ч. 2. – С. 52–62; Видавнича діяльність УНІК // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 6. – С. 28–31.

⁵⁶ Іванушкін В. М. Проблема читачівства та її вивчення. – К., 1926.

ве значення мають праці Д. А. Балики, який працював у галузі бібліотечної педагогіки: «Бібліологічна педагогіка як наука», соціології книги – «Про класифікацію друків за соціальним призначенням», читачезнавства – «Синтетичний та аналітичний метод вивчення читача» та «Ще про наукові та організаційні проблеми книговивчення». З ім'ям В. А. Ігнатієнка пов'язані досягнення в галузі теорії та бібліографії української преси (що вважати українською пресою у виданні «Українська преса (1816–1923)» та створення загальної бібліографії української періодики⁵⁷.

Оригінальна українська школа соціологічних досліджень читачезнавства представлена такими дослідниками, як Г. Фрідьєва, Ю. Меженко, Д. Балика, К. Довгань, Н. Біркіна, В. Шпілевич, Ф. Ю. Виясновський⁵⁸. Методичні засади діяльності дитячих бібліотек та роботи з дитячим читачем опрацьовували Н. Перліна та Г. Н. Марголіна, П. Рубцова та ін.⁵⁹ Упродовж 1927–1930 рр. УНІКом було проведено масштабне анкетування стану бібліотек та вивчення читача⁶⁰.

Іншим центром бібліотечної науки стала Національна бібліотека, перейменована на Всенародну бібліотеку України (ВБУ). З 1922 р. там створюється відділ бібліотекознавства, започатковується «Бібліотечний журнал» і «Журнал бібліотекознавства та бібліографії», а з 21 березня 1925 р. – Науково-дослідний інститут бібліотекознавства на правах окремого відділу ВБУ (з 1926 р. перейменовується на НДКБ). До його функцій було внесено розробку теоретичних підвалин діяльності бібліотек та впровадження в бібліотечну практику. В його складі працювали такі відомі вчені, як С. П. Постернак (директор Бібліотеки), В. Ф. Іваницький, В. О. Козловський, М. І. Сагарда, М. І. Ясинський, Я. Л. Маяковський, О. Є. Карпінська, Н. В. Піскорська, О. І. Полулях, Ю. П. Діаківський, Д. А. Балика, Б. І. Зданевич, Ф. П. Максименко, Г. П. Житецький, С. І. Маслов. На правах позаштатних співробітників працювала значна кіль-

⁵⁷ Ігнатієнко В. А. Бібліографія української преси 1816–1916 // Труды УНІК. – 1930. – Т. 4.

⁵⁸ Тимошенко І. Діяльність Кабінету по вивченню книги і читача в УНІК (1926–1931) // Бібліотечний вісник. – 1999. – № 2. – С. 17–20.

⁵⁹ Марголіна Г. Н. З історії керівництва дитячим читанням // Комуністич. освіта. – 1936. – № 6. – С. 120–137; Перліна Н. До організації і методики керівництва дитячим читанням / Київ. центр. б-ка для дітей та юнацтва // Комуністич. освіта. – 1933. – № 17. – С. 118–125; Погребняк Г. І. Становлення та розвиток... – С. 35–36, 38.

⁶⁰ Довгань К. Матеріали до всеукраїнського обсліду-

ність фахівців, зокрема, М. А. Годкевич (Книжкова палата), С. Л. Рубінштейн (Одеська публічна бібліотека), В. Д. Отомановський (Вінницька філія ВБУ) та ін.⁶¹ У ВБУ при НДКБ з 1926 р. було відкрито трирічну аспірантуру, де планувалося готувати кадри з історії та теорії бібліотекознавства та бібліографознавства, книгознавства, методичних засад бібліотечної справи⁶².

У 1926 р. створюється Бібліографічна комісія при Президії Всеукраїнської академії наук України (ВУАН), яка працює разом з ВБУ.

НДІБ та БК ВУАН розгорнули широку діяльність у галузі створення теоретичних засад бібліографознавства: почалося опрацювання важливих теоретичних та практичних питань української бібліографії: створення засад репертуару української книги, українського бібліографічного репертуару (М. І. Ясинський, Ф. П. Максименко); українських видань XVI–XVIII ст. (Б. І. Зданевич, С. І. Маслов) та нової української літератури (акад. С. О. Єфремов, М. І. Ясинський), української краєзнавчої бібліографії (Ф. П. Максименко); бібліографії бібліографії (М. І. Ясинський), фахової бібліографії та бібліографії періодики (Д. А. Балика, В. О. Козловський, М. І. Сагарда, Ф. П. Максименко), наукової бібліографії (С. Л. Рубінштейн, І. Іноземцев)⁶³. У напрямі бібліографії української книжки в Росії (1800–1916) працювали Я. І. Стешенко та Ф. П. Максименко⁶⁴, бібліографування літератури східними мовами здійснював В. Ф. Іваницький, питання методики видавничо-книготоргової бібліографії розглядав М. М. Нечаєв, галузевої науково-допоміжної бібліографії – Я. С. Розанов, вання бібліотек (1927–1928 рр.) // Бібліотека і читач на Україні. – Х.; К., 1930. – С. 35–122.

⁶¹ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 1998. – С. 221–223.

⁶² Матусевич В. В. Науково-дослідна комісія бібліотекознавства та бібліографії ВБУ і проблема підготовки наукових кадрів (1926–1933) // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – Вип. 1. Бібліотека. Наука, Культура. Інформація. – С. 69–76.

⁶³ Сагарда М. І. Бібліографічна комісія при ВУАН: Звіт доп. на засіданні Президії ВУАН 15 листопада 1929 р. // Вісті ВУАН. – 1929. – № 9–10. – С. 27–42; [Козловський В. О.] Каталогічна підкомісія Бібліографічної комісії ВУАН // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1930. – № 4. – С. 92–93.

⁶⁴ Максименко Ф. До бібліографії українознавства // Бібл. журнал. – 1926. – № 8–10. – С. 25–28; Дашкевич Я. Навколо «репертуару української книги 1798–1916» // Репертуар української книги. 1798–1916. Матеріали до бібліографії. – Л., 1995. – Т. 1. – С. 112.

Є. Розовська. У підготовці довідників та опрацюванні методичних принципів бібліографування брали участь такі вчені: Д. І. Багалій, М. В. Птуха, П. М. Тутковський, В. Кордт, М. А. Плевако, М. О. Горецький та ін.⁶⁵

Розгляд питань теорії та практики рекомендаційної бібліографії належить Д. Балиці, ретроспективної – А. Бему, М. Ясинському, Ю. Меженку. «Методологічний збірник», виданий ВБУ разом з БК ВУАН. Перший випуск (1928) був присвячений питанням української бібліографії.

В Одесі центром бібліотечної та бібліографічної діяльності стала Центральна наукова бібліотека м. Одеси, створена на базі колишньої Наукової бібліотеки Новоросійського університету та низки інших бібліотек і книгозбірень, зокрема Вищих жіночих курсів, Міжнародного інституту, університетського музею, особистих зібрань професорів університету, інших бібліотек ліквідованих установ. Бібліотечно-бібліографічна школа розвивалася на базі постійного бібліографічного семінару, який діяв у бібліотеці на чолі з її директором С. Л. Рубінштейном, відомим у майбутньому фахівцем з психології. У бібліотеці працювали відомі вчені – бібліограф Г. Д. Штейнванд, історик О. Л. Вайнштейн, бібліотекознавець Ф. Є. Петрунь, фондознавці М. М. Петринський, К. О. Копержинський. Також був створений Музей книги⁶⁶.

Паралельно розвивалася бібліографічна школа львівських дослідників, які працювали в бібліографічній комісії НТШ, зокрема, видання матеріалів до української бібліографії, «Бібліографія до української історії» І. Калиновича (1924), «Бібліографія січових стрільців» І. Шендрика (1937), а також бібліографія літератури з питань українського мистецтва В. Січинського⁶⁷.

Українські бібліографи 20-х років підтримували позицію, висловлену М. Куфаєвим та Н. Ульянінським щодо позаполітичності бібліографії як науки про опис книги на I та II всеросійських бібліографічних з'їздах, однак у другій половині 20-х ро-

⁶⁵ Вовченко І. О. Становлення та розвиток радянської бібліографії на Україні. – Х., 1976. – С. 57–58.

⁶⁶ Подрезова М. О. Наукова бібліотека: минуле та сьогодення // Наукова бібліотека в сучасному суспільстві: історія, проблеми, перспективи: До 80-річчя Наук. б-ки ім. І. Мечникова. Зб. статей. – Одеса, 2003. – С. 7–21; Самодурова В. В. Научная библиотека Одесского университета в 20-е годы // Там же. – С. 97–106.

⁶⁷ Костюк С. П. Володимир Січинський – бібліограф літератури з питань українського мистецтва // Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника. – 1998. – Вип. 6. – С. 54–59.

ків процес засудження «буржуазного об'єктивізму і формалізму», «вульгарного соціологізму» не дав розвинути цим підходам належним чином. М. Годкевич, М. Ясинський та Ю. Меженко розширюють підходи до поняття об'єкта бібліографії та його зв'язку з потребами споживача⁶⁸.

У 20-х роках розгорнулася дискусія щодо змісту поняття бібліографії як науки та видів бібліографій. Основні концепції висловили Ю. Меженко, М. Ясинський, Д. Балика. Ю. Меженко запропонував таку класифікацію бібліографічних показників на три види: реєстраційна (об'єктивістського списку); анотаційна (суб'єктивно-анотаційна); рекомендаційна (за добором). М. Ясинський та Д. Балика вважали, що фактично існують лише два види: реєстраційна та рекомендаційна. У свою чергу, Д. Балика підкреслював, що методи подання бібліографії можуть бути різними, у тому числі, об'єктивістськими, анотаційними, критичними тощо, в залежності від призначення⁶⁹. Однак обидва підходи не враховували науково-допоміжну бібліографію. Основні положення щодо науково-допоміжної бібліографії розвивалися С. Рубінштейном, який очолював Одеську центральну (університетську) бібліотеку. Його пропозиції були прийняті Бібліографічною комісією ВУАН на першому пленумі в 1927 р.⁷⁰

Подальший розвиток теорії бібліографії був призупинений вже наприкінці 20-х років. На нараді директорів книжкових палат в 1929 р. в м. Баку М. Годкевич, директор Української книжкової палати, виступає з доповіддю, у якій називає державну бібліографію знаряддям культурного будівництва соціалістичного ладу⁷¹.

⁶⁸ Вовченко І. О. Питання теорії і методики бібліографії на сторінках книгознавчої преси УРСР 20-х років. – Х., 1971. – С. 4–9.

⁶⁹ Меженко Ю. Теоретичні передумови організації української бібліографії // Бібліол. вісті. – 1926. – № 4. – С. 53; Ясинський М. Бібліографічна робота на Радянській Україні // Журнал бібліотекознавства та бібліографії. – 1927. – № 1. – С. 68.

⁷⁰ Рубінштейн С. Основні завдання наукової бібліографії в СРСР // Пр. Центральної наук. б-ки м. Одеси. – Одеса, 1927. – С. 121–138; Вовченко І. О. Питання теорії і методики бібліографії на сторінках книгознавчої преси УРСР 20-х років. – Х., 1971. – С. 7–9; Її ж. Становлення та розвиток радянської бібліографії на Україні. – Х., 1976. – С. 46–47;

⁷¹ Вовченко І. О. Питання теорії і методики бібліографії на сторінках книгознавчої преси УРСР 20-х років. – Х., 1971. – С. 10; Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 224–225, 236.

У галузі бібліотекознавства висвітлювалися найактуальніші питання бібліотечної справи наукових бібліотек: питання каталогізації, класифікації та систематизації бібліотечних фондів і вдосконалення систематичного каталогу, створення предметного каталогу (В. О. Козловський, О. Є Карпінська, Н. В. Піскорська); бібліопедагогіки (Д. А. Балика); фондознавства (В. Ф. Іваницький); управління бібліотечною справою (В. О. Козловський), кадрові питання (Я. Л. Маяковський). Питання термінології розглядалися у термінологічній та картографічній комісіях (М. І. Ясинський) ⁷².

Характерною рисою досліджень українських учених було вивчення книги в комплексі, як об'єкта книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, вивчення теоретичних та науково-практичних питань соціології, педагогіки та філософії книги.

Не менш важливим є започаткування та розвиток історичного книгознавства в працях істориків книги та друкарства в Україні. С. І. Маслов не лише досліджував історію друкарства та працював у галузі бібліографії стародруків, а й ініціював створення спеціального Комітету при Археографічній комісії ВУАН для укладання репертуару українських стародруків.

У цей період досліджувати питання історії та мистецтва книги, зокрема стародруків, починають літературознавці П. М. Попов та В. І. Барвінок ⁷³; історики – В. О. Романовський, І. В. Дубровський, К. Копержинський, Г. Тисяченко (Саливон) ⁷⁴ та ін. Починає друкувати свої перші книгознавчі розвідки І. Огієнко ⁷⁵.

Серію нарисів «Етюди з історії української книги ХІХ ст.» у журналі «Життя та революція» (1928–1929 рр.) видає П. О. Балицький. Рукописні книги

⁷² Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1918–1941. – К., 1998. – С. 224–234, 242–243.

⁷³ Попов П. М. Початки друкарства у слов'ян. – К., 1924; Його ж. Друкарство, його початок і поширення в Європі. – К., 1925; Його ж. Матеріали для словника українських граверів. – К., 1926; Барвінок В. І. Загальний огляд стародруків київських бібліотек. – К., 1924.

⁷⁴ Романовський В. О. Іван Федорович, його життя та діяльність. – К., 1925; Його ж. До історії папірень на Україні. – К., 1926; Дубровський В. Нариси з історії чернігівської друкарні. – К., 1928; Копержинський К. Острозька друкарня. – К., 1924.

⁷⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1. – Львів, 1925.

XIV–XVI ст. почали досліджувати М. Геппенер, П. Житецький, О. Маслова, П. Попов. Важливо згадати про початок наукової каталогізації інкунабулів в Україні: І. Я. Фаас публікує перший каталог, виданий в Одесі ⁷⁶.

Мистецтво української книги вивчали також: Д. М. Щербаківський, П. В. Клименко ⁷⁷, М. О. Макаренко, П. Курінний, А. В. Артюхова-Іванова, Ф. Л. Ернст, В. Січинський. У галузі дослідження нотографічних видань працює Г. С. Кондра.

І. Кривецький, який на той час був вже визнаним пресознавцем та бібліографом, публікує розвідку «Перша газета на Україні» (1927). Статистиці українського радянського друку і бібліографічній статистиці присвячені праці А. Козаченка ⁷⁸.

Багато статей, які мали велике значення для розвитку науки і практики, друкувалися на сторінках часописів «Бібліологічні вісті», «Бібліотечний журнал», «Бібліотечний збірник», «Книжний вісник» ⁷⁹.

У Західній Україні (спочатку у Тарнові, а потім у Львові) до еміграції в Прагу в 1925 р. продовжує діяльність С. Сірополко, який у період переїзду Директорії УНР до Кам'янця-Подільського стає директором бібліотеки Кам'янець-Подільського університету і залишає багато наукових та науково-практичних праць з бібліотекознавства, що ґрунтуються на його практичному досвіді.

У Львові в 1924 р. у т-ві «Просвіта» С. Сірополко видає перший український підручник «Короткий курс бібліотекознавства. Історія. Теорія та практика бібліотечної справи» ⁸⁰. Є. Пеленський видає у Львові «Бібліографію української бібліографії» (1939).

На західних землях активним лідером у галузі

⁷⁶ Фаас І. Я. Інкунабули Центральної наукової бібліотеки м. Одеси // Пр. Центральної наук. б-ки м. Одеси. – Одеса, 1927.

⁷⁷ Клименко П. В. Українські ритодруки. – К., 1924; Його ж. Графіка шрифтів Острозької Біблії / УНІК. – К., 1925; Його ж. Найстаріший український екслібрис 1701 р. – К., 1927.

⁷⁸ Козаченко А. Книжкова продукція УСРР 1923–1926. – К., 1927; Його ж. Десять років книжкової продукції Радянської України: Іст.-стат. нарис. – К., 1929; Його ж. Бібліографічна статистика. Спроби методології. – К., 1929.

⁷⁹ Одинока Л. П. Періодичні видання 20–30-х років як джерело вивчення історії бібліотечної справи в Україні // Державні бібліотеки: сучасні проблеми і перспективи. – К., 1993. – С. 83–90.

⁸⁰ Ківшар Т. І. Степан Сірополко // Бібліотечний вісник. – 1997. – № 7. – С. 33.

вивчення українських стародруків та мистецтва книги стають І. Свенціцький⁸¹, який видає наукові розвідки з питань початку книгодрукування на українських землях, та І. П. Крип'якевич, який досліджує мистецтво українських стародруків, папірні, історію книги та публікує низку праць: «До історії львівської гравюри в XVII ст.», «Найдавніші папірні в Україні», «Причинки до словника українських граверів» тощо.

Важливе значення для розвитку бібліотечної справи на західних територіях мало започаткування Львівським товариством «Просвіта» в 1924 р. журналу «Бібліотечний порадник», який виходив 4 рази на рік і на сторінках якого публікувалися статті з організації народних бібліотек та бібліотек, започаткованих «Просвітами», та розвитку кола читання. В 1925 р. у Львові І. Огієнко видає «Історію українського друкарства. Історико-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII ст.».

Значний внесок у бібліотечну справу та науку зробили практики – бібліотекознавці та бібліографи, які працювали безпосередньо в бібліотеках різних міст України. Так, зокрема, слід відзначити внесок видатного вітчизняного бібліотекаря, директора ЦНБ Харківського університету К. Рубинського (1895–1930). Під час його керівництва бібліотекою вийшло понад 400 бібліографічних посібників, розкривалися фонди бібліотеки за науко-

⁸¹ Свенціцький І. Початки книгодрукування на землях України. – Жовква, 1924.

вими напрямками, розвивалася галузева бібліографія, створювалися біобібліографічні покажчики періодичних видань, каталоги дисертацій, з історії бібліотеки, зарубіжних видань, підготовлено кадри досвідчених бібліотекарів та бібліографів та багато ін.

У 20-х роках ХХ ст. українське бібліотекознавство, бібліографія та історія книги пережило період «золотого десятиліття», коли оформилася власна оригінальна та прогресивна школа українських учених світового рівня, яка почала розвивати теорію, історію та практику бібліотечних наук, спираючись на зарубіжний досвід та власні наукові розробки, котрі враховували необхідність самостійної наукової школи, тісно пов'язаної з будівництвом української бібліотечної справи. Це стало можливим завдяки тому, що було створено Національну бібліотеку України (ВБУ) та УНІК, які презентували дві школи, київську та харківську. Розвивався напрям практичного бібліотекознавства та бібліографії в складі наукових бібліотек, оскільки в 20-х роках наукові бібліотеки ще очолювали директори та працювали фахівці, які мали дореволюційну університетську освіту.

Оскільки бібліотечна наука на той період лише почала оформлюватися як самостійна дисципліна, книгознавство розглядалося як синкретична, комплексна наука, де об'єднувалися як складові бібліотекознавство, бібліографія, видавнича справа та книгорозповсюдження, інші, пов'язані з цими складовими, наукові дисципліни (у тому числі, педагогіка, соціологія та історія книги).

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського оголошує конкурсний прийом до аспірантури за спеціальностями:

07.00.08 – Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство.

05.13.06 – Автоматизовані системи управління та прогресивні інформаційні технології.

Прийом до аспірантури здійснюється за державним замовленням та на умовах контракту.

Вступники до аспірантури подають особисто такі документи:

- 1) заяву;
- 2) особовий листок з обліку кадрів;
- 3) список опублікованих наукових праць. Аспіранти, які не мають опублікованих наукових праць, подають наукові доповіді (реферати) з обраної ними наукової спеціальності;
- 4) медичну довідку про стан здоров'я за формою № 286-у;
- 5) копію диплома про закінчення вищого навчального закладу із зазначенням одержаної кваліфікації спеціаліста або магістра;
- 6) посвідчення про складання кандидатських іспитів (за наявності складених кандидатських іспитів).

Документи подавати до 1 вересня 2005 р. за адресою: 03039, м. Київ, проспект 40-річчя Жовтня, 3, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Аспірантура (кімн. 330, 332). Тел.: 267-48-54, 524-93-47.